

Flora M. Mlakar
Gimnazija Litija

Refleksija gledališke uprizoritve *Hlapci, dokumentarec za prihodnost*

Gledališka predstava *Hlapci, dokumentarec za prihodnost*, v produkciji Slovenskega ljudskega gledališča Celje, je priredba Cankarjeve satirične drame *Hlapci*. Premiero je doživela 9. januarja letos. Besedilo je nastalo na podlagi improvizacij in pogovorov o doživljanju trenutnega družbeno-političnega dogajanja. Ustvarjali so ga režiser Jan Krmelj, Dijana Matković in dramaturginja Lučka Neža Peterlin, skupaj z igralsko ekipo. Čeprav snov uprizoritve izhaja iz Cankarja, si izhodiščno besedilo in dotična inscenacija nista podobni. Predstava upraviči tako podnaslov *Dokumentarec za prihodnost*, saj deluje kot svarilo pred pojavi družbene represije, kot nadnaslov *Vaja v neposlušnosti*, ker opozarja na izzive današnjega šolskega sistema.

Jan Krmelj je režiser, pesnik in avdio-vizualni ustvarjalec. V zadnjih letih je sodeloval na več odmevnih projektih. V predstavah se loteva družbeno-kritičnih tem in uporablja različne medije, kot so video- in audioposnetki.

Cankarjevi *Hlapci* so nastali kot literarni odgovor na rezultat deželnozborskih volitev leta 1907. V besedilu je kritiziral klerikalno stranko, ki je zmagala, in državljane, ki so prevzeli njena načela le zaradi lastnega udobja. Kraj dramskega dogajanja je šola, ker so se pod novo oblastjo začeli izvajati pritiski na liberalno usmerjene učitelje. Te kritike so bile potrjene, ko je leta 1910 objavil *Hlapce*, ki so bili hitro cenzurirani. Prvič so bili uprizorjeni šele leta 1919 v Trstu, kar je bilo skoraj deset let po njihovem nastanku ter eno leto po pisateljevi smrti.

Predstava SLG Celje, podobno kot izvorni tekst, kritizira politično strukturo aktualnega časa in se spopada s problematiko cenzure, oportunitizma, apolitičnosti, kapitalizma in vpliva katoliške cerkve na šolski sistem.

»Napad na izobrazbo in umetnost je pogosto prva frontna linija desničarskih populistov.«

LUČKA NEŽA PETERLIN

Dogajanje je postavljeno v bližnjo prihodnost, začne se z Jermanovim prejemom nagrade na festivalu dokumentarnega filma v Amsterdamu, nato se prestavimo za eno leto v preteklost, v čas pred parlamentarnimi volitvami. Spremljamo dogajanje v učiteljski zbornici, ko se profesorja Ivan Jerman in Lojzka Kalander, ob 150-letnici pisateljevega rojstva, odločita narediti dokumentarec o šolski uprizoritvi *Hlapcev*, v kateri nastopajo njuni sodelavci. Med branji Cankarjevega besedila se razkrivajo tako dinamika v zbornici kot tudi politične okoliščine v realnem svetu. Po zmagi radikalno konservativne stranke na šolo pride njen član,

Peter Betaj, v vlogi predstavnika sveta staršev. Zatem oblast pošlje na šolo dekret, v katerem prepove diskurz o politično spornih temah, uvede cenzuro umetnosti, predpiše strog seznam dovoljene literature in sprejme splošno nazadnjaški učni načrt. Kljub Lojzkini in Jermanovi pobudi k uporabi se dekret na šoli začne izvajati; iz knjižnice umaknejo »izrojeno« literaturo, izobesijo križ ter imenujejo koordinatorko vzgojnih vrednot. Z novim šolskim letom je sklicana izredna seja učiteljskega zbora, glavna tema katere je posnetek Jermanovega nagovora dijakom, ki je zaokrožil po socialnih omrežjih. V njem se upre dekretu in pove, da bo še vedno učil prepovedane teme. Jerman je suspendiran, zaplenijo mu video material, zato snemanje dokumentarca nadaljuje v ilegali. Ena od učiteljic mu na skrivaj vrne posnetke, s katerimi pobegne v Berlin, kjer dokonča dokumentarec.

»Cankar jim je rekel hlapci: služabniki, oprode, sužnji, ki si želijo biti sužnji. Danes poslušnost ne izgleda kot dobesedno klanjanje. Pokaže se v smejanju na sestankih, v izpolnjevanju razpredelnic in obrazcev, v vpisovanju ocen.«

IVAN JERMAN

Ena največjih razlik med uprizoritvijo in izvirnim tekstom so liki. V originalnih *Hlapcih* nastopa več kot deset likov, v produkciji SLG Celje pa samo sedem. Liki so sicer podobni svojim različicam iz Cankarjevega dela, vendar z opaznimi spremembami zaradi aktualizacije uprizoritve.

Ivan Jerman (Lovro Zafred) je učitelj zgodovine in soavtor dokumentarca. Tako kot pri Cankarju je tudi v Krmeljevi režiji nosilec dramskega dogajanja. Njegov lik je svojemu izvirniku še najbolj podoben; oba imata bolno mamo, ki umre, sta neuklonljiva, s trdnimi stališči, upreta se sistemu in sta zato odpuščena. Glavna razlika je v tem, da je Cankarjev lik izrazito tragičen, sodobni Jerman pa ohranja upanje na osebnem in družbenem nivoju. V izvirnem besedilu je zelo poudarjeno njegovo ljubezensko življenje, čemur se aktualizacija popolnoma izogne. Tovarištvo s kovačem Kalandrom je osnova za njegov odnos s sodobno Lojzko.

Uprizoritev vpelje novo protagonistko, učiteljico umetnostne zgodovine in filozofije, Lojzko Kalandro (Mojka Končar). Avtorji besedila se odločijo za dekonstrukcijo ljubezenske zgodbe med njo in Jermanom. Lojzka postane sodelavka, soborka in soavtorica dokumentarca. Romanco zamenja močno tovarištvo. Tako kot kovač pri Cankarju je tudi Lojzka Kalandro nosilka ideje upora. Sprva je glavna iniciatorica Jermanove odločitve za upor proti sistemu, ki je izražen predvsem v razredu in v zbornici. Po njegovem suspenzu Lojzka ostane na šoli in se navidezno prilagodi novim razmeram, medtem ko v ilegali pripravlja svojo, bolj radikalno verzijo upora, in sicer z nagovorom javnosti na šolski proslavi. Nasprotno od Jermana, ki se s selitvijo v tujino umakne, se Lojzka zavestno odloči za javno nasprotovanje režimu. Posledice zanjo so hude, njena usoda je izrazito tragična. Po proslavi je žrtev brutalnega fizičnega napada sodelavcev, kasneje je obtožena protidržavnega delovanja, oblast ji prekliče potni list in odvzame prostost.

»Če znaš vprašat »zakaj?« in situacijo analizirat, si mogoče že na pol svoboden. Ampak če znaš vprašat »kako je do tega prišlo, komu je nekaj namenjeno, kdo ima od nečesa korist?«, potem si lahko že nevaren, nevaren za oblast.«

LOJZKA KALANDER

Vlogo župnika iz Cankarjeve drame prevzame predstavnik sveta staršev Peter Betaj (Urban Kuntarič), član radikalno konservativne stranke in uspešen podjetnik. Podobno kot župnik v izvirnem besedilu s svojo ideologijo vedno bolj vpliva na učitelje in šolo, dokler ne spleza na vrh šolske hierarhije. Podobnost z izvirnim likom se kaže predvsem v avtoritativnem pristopu, v zavedanju svoje moči in nestrpnosti do drugačnih stališč. Medtem ko Cankarjev župnik, kot antagonist, predstavlja predvsem stališča cerkve, je Betaj ideološko prikazan kot stereotipen predstavnik današnje skrajne desnice. Je zagrizen kapitalist, ponosen na svoja politična stališča, zavzet domoljub in katolik. Uporablja poenostavljeno retoriko, ki pa se ne odraža v njegovih dejanjih.

Anastazija Komar (Eva Stražar) je ženska različica Cankarjevega Komarja. Učiteljica slovenščine pred volitvami ne opaža velikih razlik med političnima opcijama, vseeno ji je, kdo zmagaja, je apolitična. Po zmagi konservativne stranke se njeno stališče, enako kot pri Cankarjevem Komarju, naglo spreobrne na desno, ker to najbolj ustreza njeni trenutni situaciji. Entuziastično sprejme funkcijo koordinatorke vzgojnih vrednot, ki ji omogoča višji status na šoli, ter se opazno prilizuje novi oblasti. Ni več apolitična, njena dejanja jo zaznamujejo kot oportunistko.

Anka M. Geni (Maša Grošelj) je učiteljica sociologije. Njeno ime je konglomerat treh Cankarjevih likov: Anke, Minke in Geni, vendar očitnih karakternih podobnosti z njimi ne opazimo. Sodobna Anka ni v nikakršni ljubezenski povezavi z Jermanom, politika je ne zanima, najbolj jo zaznamuje uporaba telefona in socialnih omrežij.

Cankarjevega nadučitelja nadomesti ravnateljica Judit Pomočnik (Lučka Počkaj), ki je tipična figura na šahovnici političnega sistema. Ob predstavitvi dekretov na upor niti ne pomisli, je ubogljiva in popolnoma podrejena predstavniku sveta staršev. Predstavlja tip človeka, ki se je sposoben prilagoditi vsakemu režimu, ki vedno preživi in počasi pleza po hierarhični lestvici. Na videz je tak človek sicer povsem neškodljiv in prijazen, dejansko pa je najbolj nevaren, ker predstavlja idealnega člana družbe, ki ji lahko radikalni režim vlada.

Marko Hvastja je učitelj matematike, ki v predstavi ni fizično prisoten, slišimo ga le prek telefonskih pogovorov. Njegova telesna odsotnost nakazuje tudi na odnos do politične situacije; politika ga ne zanima, strinja se z vsem, tudi z idejami skrajne konservativne stranke.

Like lahko razdelimo na tri pole, glede na politična stališča, ki jih zavzemajo: progresivne, konservativne in apolitične. Delitev likov glede na ideologije je najbolj vidna, ko sedijo v zbornici. Postavljeni so tako, da vsaka skupina sedi na svojem koncu mize, kar vizualno poudari bipolarnost njihovih nazorov.

Pri Cankarju so ženske praviloma zarisane dokaj plitko in sentimentalno, pojavljajo se kot stranski pozitivno naravnani liki. V nasprotju z izvirnikom so v produkciji *Hlapcev* SLG Celje ženski liki postavljeni v ospredje. Igralsko zasedbo sestavlja šest članov, med njimi so štiri igralkе. Avtorji so formirali ženske z različnimi osebnostmi in političnimi stališči. Zaradi emancipacije ženskih likov besedilo deluje mnogo bolj sodobno, z njim se lažje identificirajo gledalke, ki imajo drugače kot leta 1907, danes tudi volilno pravico.

Osrednji scenski element postavitve je projekcijsko platno, na katerem je skozi predstavo gledalcem posredovana video vsebina. Igralska zasedba je ozvočena z mikrofoni, kar vodi v bolj naravno igro, na govor brez pretiravanja.

»Namen umetnikov je bil od nekdaj, je, ter ostane, da naturi takorekoč ogledalo drži: kaže čednost nje prave črte, sramoti nje pravo obličje, stoletju in telesu časa odtis njega prave podobe.«

HAMLET (IVAN CANKAR, HLAPCI)

Na platnu v živo opazujemo snemanje dokumentarnega filma, ki ga ustvarjata Lojzka in Jerman. Vidimo intervjuje z učitelji, njihovo branje Cankarjevega besedila in beleženje dogodkov na šoli, ki se odvijajo pred in po volitvah. Vključena so tudi zvočna sporočila, ki jih je Jermanu poslala mama, ter objava s socialnega omrežja, ki je bila glavni povod za njegov suspenz. Omenjeno gradivo gledalcem resnično poustvari občutek nastajanja dokumentarca.

»Snemam zato, ker spomin laže: zapomniš si to, kar ti pomaga preživet, kar ti pomaga vzdržat. Država si zapomni tisto zgodovino, ki ji pomaga vladati, stati inu obstati.«

IVAN JERMAN

Kamera snema dogajanje, ki ga publika gleda na odru, vendar z druge perspektive. Igralci se morajo v tem primeru osredotočiti tako na igro za publiko v gledališču, kot tudi na igro za kamero, ki jo isti gledalci sočasno opazujejo na platnu. Igralska zasedba mora biti zato vseskozi pozorna na kamero, da med predstavo postavlja zanimive kadre. Opazno je, da je bilo v postavitve in osvetlitev kadrov vloženo veliko premisleka in truda. Eden od igralcev je skoraj ves čas tudi v tehnično in fizično zahtevni vlogi snemalca.

Kamera ima tudi vlogo nekakšnega povečevalnega stekla, s katerim vidimo podrobnosti, ki jih drugače, kot gledalci, ne bi opazili. Posnetki ujamejo vse od telefonskih ekranov do mimike obraza, omogočajo pogled na like skozi drugačno plat, razkrivajo podrobnosti, ki jih liki skrivajo ali se jih sramujejo. V teh primerih se morajo igralci osredotočiti na igro za kamero.

Posnetki vključujejo tudi scene, ki jih publika ne gleda na odru; sem spadajo v živo odigrani prenosi iz zakulisja in vnaprej pripravljene posnetki. Med temi projekcijami se na odru odvijajo prizori, ki dogajanje na platnu vsebinsko poglobijo in predstavijo kontrast med prizori na odru in na videu. Dober primer tega je posnetek fizičnega napada na Lojzko, med katerim igralka v živo pleše na odru, s čimer je prikazana razdvojenost med surovim nasiljem in njenim uporom.

Predstava deluje kot nekakšen pripomoček za poudarjanje ahistoričnosti Cankarjevega besedila. S postavitvijo dogajanja v bližnjo prihodnost ustvarjalci opozarjajo na možnost ponovnega pojava družbene represije. Gledalec v dogajanju sprva prepozna današnjo družbo. Ta se tekom predstave čedalje bolj približuje tisti, ki jo opisuje že Cankar. S pomočjo kostumov, rekvizitov, predvsem pa besedila, ustvarjalci vodijo gledalce v razmislek, v razumevanje izvirnega besedila skozi prizmo današnjega časa.

V prvem delu predstave se originalno besedilo pojavlja izključno kot brano, jasno je, da gre za Cankarjev izvirnik, učitelji besedilo berejo iz knjige. Preobrat se zgodi med izredno sejo učiteljskega zbora, po glasovanju o suspensu. Jerman nagovori omizje, vendar ne uporabi svojih besed, ampak lastno stališče predstavi preko monologa iz izvirnika. V tem trenutku se meja med besediloma začne megliti. Na koncu predstave ni več povsem jasno, ali gledamo Cankarjeve ali Krmeljeve *Hlapce*. Besedilo pa razumemo tako v aktualnem, kot v zgodovinskem kontekstu.

Funkcija uprizoritve, sploh v času pred volitvami, je nekakšno odpiranje rane. Družbi postavi ogledalo in gledalce prisili, da vidijo vrtenje zgodovine v krogu. Opazujemo, kako se svet Cankarjevih *Hlapcev* in trenutni čas začneta mešati in na koncu postaneta skoraj neločljiva, premaknemo se iz trenutnega časa v časovno obdobje originalnih *Hlapcev*. S tem avtorji poudarijo podobnosti med obema obdobjema, ki sprva niso očitne.

Danes videvamo obrat nazaj. Konzervativne ideje in politike so v porastu po celem svetu. Smo v dobi, ko vladajoči spodbujajo preprostost ljudi, ti čedalje manj berejo, ne zanimata jih niti umetnost niti politika, verjamejo v najbolj preproste razlage in so raje nepristranski kot da bi se opredelili. Njihova največja vrednota je individualno zadovoljstvo, uspeh se meri v materialnih dobrinah in zasebni lastnini. V Cankarjevem času je konzervativno entiteto predstavljala katoliška cerkev, v današnjem pa njeno vlogo prevzemajo kapital in korporacije, ki posegajo v življenje ljudi, politiko in šolski sistem.

*»Šola je kot podjetje: če vsi delajo tako, kot je treba, vse štima.
Če preveč razmišljaš, se proizvodnja ustavi.«*

PETER BETAJ

Današnji šolski sistem se vse bolj osredotoča na poslušnost in ubogljivost, kot glavni vrednoti. Večina učiteljev slepo sledi pripravljenemu učnemu načrtu in se podreja tako sistemu kot svojim nadrejenim. Njihov glavni uspeh predstavljajo poslušni učenci, ki uspešno kopirajo podatke in opravijo maturo. Ne obremenjujejo se s tem, da učenci oblikujejo lastna mnenja in razumejo snov do te mere, da so sposobni kritičnega mišljenja.

Ko v uprizoritvi oblast na šoli prevzame član nazadnjaške stranke, ta hitro postane gojišče za ideologije nove vlade, ki želi, da izobraževalni sistem producira delovne, učinkovite, poslušne in zaposljive posameznike. Preko umika vseh političnih vsebin in s cenzuro umetniških in literarnih del, odvzame mladim priložnost za diskurz in razvoj lastnega mnenja ter načina izražanja.

»Učitelji nismo neka nevtralna instanca, neka investicija države, njihovi hlapci, nismo in ne moremo bit. Vsako znanje je politično. Vprašanje je samo, ali ta politika omogoča bolj odprt, bolj vključujoč svet z manj nasilja, ali vodi družbo nazaj v neko represijo, v nasilje. Učenje mora imet prazna mesta, mesta, ki jih moraš dopolnit, kompleksno ubesedit razpoke ... Če merimo šole samo po učinkovitosti, bomo vzgojili robote.«

LOJZKA KALANDER

Ko beremo Cankarjeve *Hlapce*, nas lahko pritegnejo arhaičen jezik, zgodovinske okoliščine in izdelani moški liki. Opazimo tudi določene podobnosti z današnjim časom, a nam zaradi zgodovinske oddaljenosti lahko ponudijo različne interpretacije. S tem ko je v produkciji *Hlapcev* SLG Celje dogajanje predstavljeno v sedanjost, je gledalec neposredno soočen z relevantnostjo besedila v trenutnem kontekstu. V zgodbo sta vpleteni tako kritika današnjega šolskega sistema kot tudi porast skrajno desnih ideologij. Ustvarjalci predstave so se načrtno odločili za politično pristranskost in to se mi zdi v današnjem času bistveno.

Današnji učitelji prepogosto vidijo svojo apolitičnost kot vrednoto; izogibajo se spornim vsebinam in tako, kot je omenjeno v predstavi, metaforično cenzurirajo Mariannine prsi. Trenutni zgodovinski trenutek je prelomen in bistveno je, da imamo več učiteljev podobnih Lojzki in Jermanu, ki tako kot luč na učiteljevem oknu predstavljajo mladim upanje za prihodnost in so opomin, da spremembe niso mogoče brez osebnega tveganja in poguma.